

2019

INFORMES EN CONTRAST

06 TURISME RESPONSABLE

CONFLICTES PER L'AIGUA A GUANACASTE, COSTA RICA

Respostes comunitàries al desenvolupament turístic

ERNEST CAÑADA

INFORMES EN CONTRAST
06

Conflictes per l'aigua a Guanacaste, Costa Rica: Respostes comunitàries al desenvolupament turístic

Ernest Cañada

Alba Sud Editorial

Sèrie Informes en Contrast, núm. 6, 2019

Aquest informe ha estat realitzat amb el suport de l'Agència Catalana de Cooperació al Desenvolupament (ACCD) en el marc del projecte «Els Objectius de Desenvolupament Sostenible i el turisme: estratègia d'educació per al desenvolupament» (convocatòria 2017). Una versió reduïda d'aquest informe en anglès s'inclou en el llibre: Milano, C.; Cheer, J.; Novelli, M. (eds) (2019). *Overtourism: Excesses, discontents and measures in travel and tourism*. Wallingford: CABI.

Del text:

Ernest Cañada

D'aquesta edició:

Alba Sud Editorial

info@albasud.org

www.albasud.org

Coordinació editorial: Ernest Cañada i Ivan Murray Mas

Diseny gràfic: Boixader & Go

Fotografia de portada: Protestes a la comunitat de Lorena per la construcció de l'aqüeducte de Nimboyores, febrer 2018. Imatge de l'Institut de Oceanologia de Costa Rica. Sota llicència CC.

Barcelona, 2019

ISBN: 978-84-09-10061-3

Ernest Cañada

Investigador i comunicador social especialitzat en turisme responsable i treball decent. Actualment treballa com a coordinador d'Alba Sud i és docent a la Universitat de Barcelona. Està vinculat professionalment a Amèrica Central des de l'any 1998, on ha residit durant més de deu anys. Entre els seus últims treballs sobre anàlisi de la conflictivitat socioambiental vinculada al desenvolupament turístic poden citar-se: "Dispossession, displacement and subordination in the construction of tourist areas: Central America as a conflict scenario" (*Noroi*, 247, 49-62, 2018); *Turismo residencial y gentrificación rural* (El Sauzal, Tenerife: Pasos Edita, 2016, amb en Jordi Gascón); "Implicaciones socioambientales de la construcción del espacio turístico" (*Ecología Política*, 52, 12-16, 2016); *Turismos en Centroamérica. Un diagnóstico para el debate*, Managua: Editorial Enlace, 2016); *Turismo placebo. Nueva colonización turística: del Mediterráneo a Mesoamérica y El Caribe. Lógicas espaciales del capital turístico*, (Managua: Editorial Enlace, 2011, coordinat amb en Macià Blàzquez); "Búnker Playa-Sol. Conflictos derivados de la construcción de enclaves de capital transnacional turístico español en el Caribe y Centroamérica" (*Scripta Nova*, 368, 10/07/2011, amb en Macià Blàzquez i n'Ivan Murray).

Vull fer constar el meu agraïment per la discussió de les idees presentades en aquest informe i el seu suport en la localització de fonts d'informació a: Gadi Amit (Confraternidad Guanacasteca); Jordi Gascón (Universitat de Lleida), José Mansilla (Ostelea - Universitat de Lleida), Claudio Milano (Ostelea - Universitat de Lleida), Ivan Murray, Marcela Román (Estado de la Nación) i Arturo Silva Lucas (Alba Sud). Igualment a Marta Salvador per la revisió de l'edició en català.

El fenomen de l'*overtourism*, analitzat principalment en destinacions urbanes, ha posat de relleu les reaccions de malestar de sectors destacats de població local davant la massificació i saturació turística. En l'àmbit rural aquesta perspectiva ha estat menys present, però pot ser un marc d'interès per a l'anàlisi de certes reaccions de grups comunitaris davant el desenvolupament turístic.

En aquest informe pretenem explorar si els conflictes socio-ecològics vinculats a processos de desposseïció per inversions turístico-residencials poden ser analitzats des de la perspectiva de la visió que construeixen aquests sectors de la seva relació amb el turisme.

Analitzem el cas concret de Guanacaste, Costa Rica, on s'ha experimentat una gran intensitat tant en el creixement de la inversió turística com en els conflictes socio-ecològics per l'aigua, entre les comunitats rurals i les inversions turístico-residencials recolzades per l'Estat. La pregunta que ens fem és si en un context rural d'aquestes característiques cristal·litza un discurs de rebuig del turisme, com ha passat en determinades destinacions urbanes o, si més aviat en el marc d'intensos conflictes i negociacions, els arguments dels moviments socials comunitaris que reaccionen davant d'aquests mecanismes de desposseïció entronquen amb demandes d'un turisme inclusiu.

Imatge d'Ernest Cañada / Alba Sud

ÍNDEX

- pàg 6 **1.** Introducció
- pàg 8 **2.** Objectius y metodologia
- pàg 10 **3.** *¿Overturism* al món rural? Elements en joc
- pàg 12 **4.** Desenvolupament turístic a Guanacaste
- pàg 18 **5.** Turisme i conflictes per la sobreexplotació de l'aigua a Guanacaste
- pàg 22 **6.** Resultats: contenció, atenció i integració en un altre model turístic
- pàg 25 **7.** Conclusions

Referències bibliogràfiques

1. INTRODUCCIÓ

En els últims anys, el creixement turístic de determinades àrees del planeta, especialment en destinacions urbanes, ha donat lloc a una certa percepció de massificació i saturació estesa entre la població local. Això, ha tingut com a conseqüència expressions de malestar i, en ocasions, de rebuig al turisme. Aquest fenomen, que ha començat a identificar-se com a *overtourism*, ha rebut una atenció creixent per part de l'acadèmia, autoritats públiques i mitjans de comunicació. La popularització del terme va començar fonamentalment arran de l'èxit editorial del llibre d'Elizabeth Becker, *Overbooked: The Exploding Business of Travel and Tourism* (2013), i de la repercussió en els mitjans de comunicació d'algunes accions de protesta contra els processos de turistització de diverses ciutats europees, especialment a Barcelona, Palma, Venècia o Florència.

El fenomen ha tingut com a referència destinacions urbanes sotmeses a una notable pressió turística. La presència massiva de turistes en un espai concentrat i altament densificat possibilita que part de la població local identifiqui en el turisme la causa de múltiples malestars i problemes socials: transformació de veïnats al servei del turisme, massificació i privatització d'espais públics, increment del cost de la vida, disminució de l'oferta d'habitatge per a ús residencial, saturació del transport públic, augment del soroll i pèrdua de qualitat de vida (Milano, 2018; Milano, Cheer & Novelli, 2018). Això pot donar lloc a certes manifestacions de rebuig al turisme i demandes de contenció, i fins i tot decreixement, que van més enllà de minories activistes i que en algunes ciutats han arribat a sectors destacats de població en un creixent procés de "polització des de baix" (Colomb & Novy, 2016). La identificació d'aquest creixent malestar ha provocat que organismes com la World Tourism Organization

El concepte d'*overtourism* encara d'un desenvolupament teòric insuficient, tot i que ha motivat una creixent investigació en múltiples contextos arreu del món i que, sense dubte, està enriquint les perspectives d'anàlisi.

(UNWTO) obrissin la discussió sobre la necessitat de dissenyar polítiques turístiques que ajudin a desactivar aquesta desafecció creixent en destinacions urbanes (UNWTO, 2018, 2019).

El concepte d'*overtourism* pateix encara d'un desenvolupament teòric insuficient, tot i que ha motivat una creixent investigació en múltiples

contextos arreu del món i que, sense dubte, està enriquint les perspectives d'anàlisi, tal i com ho evidencia el llibre recentment editat per Milano, Cher i Novelli (2019). En aquest article fem servir el terme d'*overtourism* per identificar massificació turística associada a malestar social. La percepció de massificació és necessàriament relativa. És impossible fixar objectivament una xifra de referència per saber quan el turisme pot

1. INTRODUCCIÓ

ser considerat massa. La idea de límit és construcció social, subordinada a l'opinió de la població implicada i, per tant, fruit de la participació ciutadana i la negociació en situacions forçosament conflictives (Saarinen, 2006). Per la seva banda, el malestar social al que fem referència pot traduir-se en formes diverses, que poden anar des del conflicte social obert fins a formes de resistència menys evidents (Scoot, 1985).

El debat actual sobre el fenomen de l'*overtourism* pot ajudar a ampliar la preocupació i l'anàlisi de per què i com en determinats contextos el creixement turístic ha donat lloc a creixents manifestacions de malestar entre la població local com a resposta a lògiques excoents del desenvolupament turístic per part del capital. En l'àmbit rural aquesta perspectiva ha estat menys analitzada, però pot ser un marc d'interès per poder interpretar certes reaccions de grups comunitaris davant el desenvolupament turístic.

Imatge d'Ernest Cañada / Alba Sud.

2.

OBJETIUS I METODOLOGIA

L'objectiu d'aquest informe és explorar si conflictes socio-ecològics vinculats a processos de desposseïció per inversions turístico-residencials, com els que s'han produït a Guanacaste (Costa Rica), poden ser interpretats millor incorporant la perspectiva de la visió que construeixen aquests sectors de la seva relació amb el turisme. De forma més concreta s'analitza quin tipus de discursos cristal·litzen en els moviments socials de base comunitària en un context rural davant del que podríem identificar amb l'*overtourism*, com a reacció de malestar de la població local davant processos de desenvolupament turístic.

El present text s'inclou en un procés d'investigació en curs més ampli sobre les implicacions del desenvolupament turístic a Amèrica Central.

El present text s'inclou en un procés d'investigació en curs més ampli sobre les implicacions del desenvolupament turístic a Amèrica Central, des de la perspectiva de la tensió existent entre processos d'exclusió i inclusió i amb un enfocament basat en els drets humans. L'article té caràcter de reflexió teòrica a partir de la revisió bibliogràfica, però també de l'experiència personal de treball de camp a Guanacaste. La presència a la zona d'estudi es va iniciar a partir d'una relació de col·laboració amb el grup ecologista Confraternidad Guanacasteca, iniciada l'any 2008, i diferents organitzacions comunitàries de la mateixa província. Des d'aleshores, s'han realitzat visites periòdiques per documentar diferents conflictes socioambientals vinculats al turisme.

Al setembre de 2018 es va desenvolupar la darrera estada de treball de camp en diverses comunitats rurals de Guanacaste, especialment Sardinal i Playa Potrero, que van ser la base de la investigació d'aquest text, i que ha donat lloc a una altra publicació sobre el cas específic del conflicte de Sardinal (Cañada, 2019). En aquesta darrera estada es va entrevistar a 20 persones (5 dones i 15 homes) vinculades a Confraternitat Guanacasteca, el Comité Pro Defensa y Conservación del Agua de Sardinal, l'Institut de Oceanologia de Costa Rica i altres que no formaven part de cap organització social, però que vivien en comunitats rurals en les quals s'havien produït conflictes ecològics per l'aigua a causa del turisme en els que havien participat. Les entrevistes van ser semiestructurades i en elles es van explorar qüestions relatives a les causes dels conflictes, la reconstrucció de la seva història, la forma en què elles havien participat, la seva reflexió sobre el paper del turisme a la zona i com fer front als processos de desposseïció que ha suposat aquest desenvolupament turístic-residencial. Donats els objectius de la investigació, es va prioritzar a actors comunitaris i vinculats a organitzacions ecologistes, encara que també les seves informacions van ser contrastades amb entrevistes a actors governamentals d'alt rang que han participat

2. OBJETIUS I METODOLOGIA

directament en els conflictes per l'aigua que han ocorregut a la província (Ministeri de comunicació del Govern de Costa Rica, Instituto Costarricense de Acueductos y Alcantarillados i l'Institut Costarricense de Turismo). Totes les entrevistes van ser registrades sonorament, transcrites i analitzades a partir de la seva codificació manual, que permet identificar paraules clau o frases curtes que representaven unitats de significat. També es van examinar informes institucionals i altres tipus de documentació generada en diferents conflictes i la seva repercussió en els mitjans de comunicació de Costa Rica. Finalment es va revisar la literatura acadèmica i gris generada a partir dels conflictes socioambientals per aigua a Guanacaste.

Tamarindo. Imatge d'Ernest Cañada / Alba Sud.

3.

OVERTOURISM AL MÓN RURAL? ELEMENTS EN JOC

En el món rural la percepció de saturació turística adquireix un aspecte dual: per l'aglomeració de turistes en certs territoris –platges, espais urbanitzats o certes àrees de muntanya, per exemple– i per la sostracció de recursos naturals que possibilita el desenvolupament turístic. Així, en espais rurals-costaners d'Amèrica Central s'ha identificat que la pressió del capital turístic, factor fonamental de transformació territorial (Bianchi, 2002, 2011), sobre els mitjans de vida de la població rural –la terra, l'aigua o ecosistemes costaners com manglars, o la reorganització espacial que implica aquest desenvolupament turístic– ha fet créixer els conflictes socioambientals (Cañada, 2018; Cañada & Gascón, 2017), en el marc d'una conflictivitat en ascens associada al creixement turístic a la regió (Cañada, 2010). Aquesta dinàmica, al seu torn, aprofundeix les lògiques de dependència a través del turisme descrits en altres contextos de països perifèrics (Britton, 1982, 1996) i de desposseïció (Harvey, 2003). Per a la seva reproducció, el capital turístic i immobiliari reorganitza l'espai rural amb àrees en les que concentra l'oferta d'atenció directa al turista i altres, molt més extenses, on s'instal·len les infraestructures necessàries per facilitar aquest desenvolupament turístic: carreteres, generació d'energia i la seva xarxa de distribució, pous d'aigua i aqüeductes, entre d'altres, la qual cosa posa en risc la reproducció de les comunitats rurals, a causa de la despulpa de mitjans de vida com la terra, l'aigua o ecosistemes marítims (Cañada, 2018b). Aquesta dinàmica tendeix a desestructurar a les comunitats rurals preexistents, molt més enllà dels territoris on es produeix pròpiament l'activitat turística. La creixent conflictivitat rural motivada a diferents escales pel turisme és així interpretada com a una manifestació d'*overtourism* en el món rural (Milano, 2018).

La pregunta que en conseqüència ens plantejem és si, en un context rural d'aquestes característiques, cristal·litzen discursos de rebuig al turisme o moviments socials semblants als que s'han arribat a produir en certes destinacions urbanes, descrits en diversos estudis (Colom & Novy, 2016; Milano & Mansilla, 2018). O si més bé, en el marc d'intensos conflictes i negociacions, els arguments dels moviments socials comunitaris que reaccionen a la ruralitat davant els impactes del desenvolupament turístic-residencial entronquen més aviat amb demandes d'un turisme inclusiu, entès com a un desenvolupament turístic en el que sectors empobrits o marginats de l'economia dominant veuen ampliades les seves possibilitats d'accés al turisme, com a consumidors i com a productors, i en el qual, a més, tenen una major participació en la presa de decisions sobre les activitats turístiques i la distribució dels seus beneficis generats (Scheyvens & Biddulph, 2018).

3.
¿OVERTOURISM
AL MÓN RURAL?
ELEMENTS EN JOC

El present text analitza el cas de la província de Guanacaste a Costa Rica. La zona ha experimentat una elevada intensitat tant en el desenvolupament de la inversió turístic-residencial (Noorloos, 2012; Román, 2007, 2009) com en els conflictes socio-ecològics vinculats amb l'aigua entre comunitats rurals i inversions turístic-residencials recolzades per l'Estat (Hernández & Picón, 2011). Això ha donat lloc a una creixent contradicció entre les polítiques neoliberals impulsades per l'Estat, que van promoure aquest desenvolupament turístic-residencial, amb les polítiques de conservació ambiental, de les que ha fet bandera el país, i la supervivència de comunitats rurals en espais revaloritzats pel capital turístic i immobiliari (Barrantes, 2013).

L'accés a l'aigua s'ha convertit en un factor limitant per al desenvolupament turístic-residencial i, per tant, estratègic pels seus capitals (Cole, 2012; Cole & Browne, 2015; Hof & Blázquez-Salom, 2013). Quan la competència per l'aigua entre les necessitats bàsiques de la població local i els interessos de les inversions turístic-residencials entren en contradicció, a causa de la seva escassetat, això dona lloc a intensos conflictes socio-ambientals o ecològic-distributius. Entenem aquests conflictes com disputes distributives vinculades amb l'assignació d'uns beneficis i uns costos (socio-ecològics) perceptibles per part dels actors que es mobilitzen amb la intenció d'incidir en aquesta distribució (Alier, 2006). Aquest procés no seria possible sense la conversió en mercaderia de recursos fonamentals com l'aigua, vinculada als mecanismes d'acumulació per desposseïció, entesa com a l'ús de mètodes d'acumulació originària per sostenir el manteniment continuat del sistema capitalista, i que en aquest context s'aplica especialment als processos de privatització de béns comuns (Harvey, 2003, 2014), amb els quals el capital turístic hegemonitza determinats territoris a través de polítiques de caràcter neoliberal (Bakker, 2007, 2010).

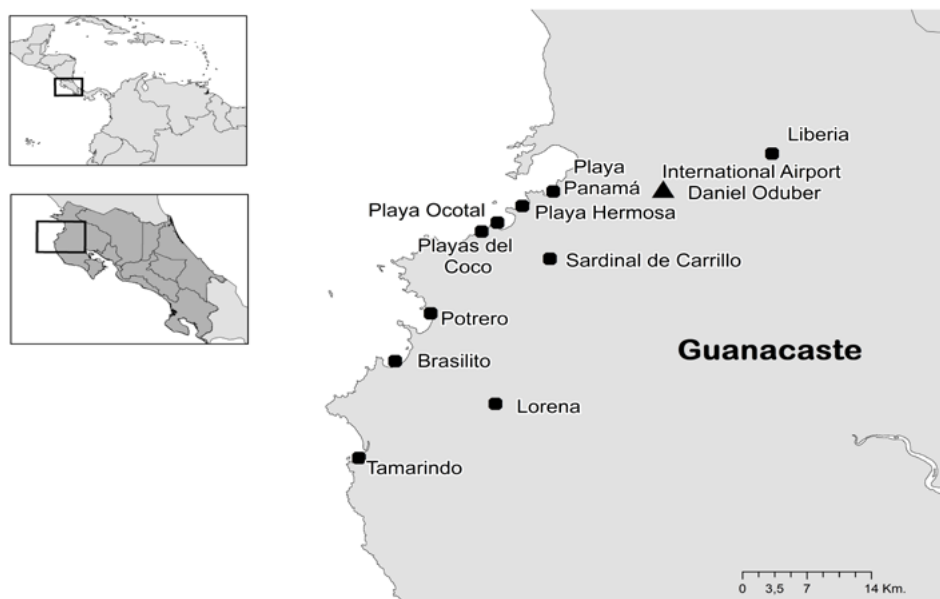
Imatge d'Ernest Cañada / Alba Sud

4.

DESENVOLUPAMENT TURÍSTIC A GUANACASTE

Des de finals dels anys 90 la província de Guanacaste, al nord-oest de Costa Rica, ha experimentat un fort desenvolupament turístic-residencial. La febre constructora, i en part especulativa, que es va viure durant els anys 2000, fins a l'inici de la crisi financera internacional el 2008, va posicionar la província com la principal destinació turística de l'Amèrica Central (Cañada, 2013; Román, 2009). Després d'una forta recessió, a partir del 2013 s'ha experimentat una lleugera recuperació de l'activitat turístic-residencial que s'ha vist frenada per una demanda internacional que no mostra la mateixa capacitat de compra que els anys previs a la crisi i per la falta de suficient disponibilitat d'aigua potable per als desenvolupaments turístic-residencials, segons apreciacions de diferents funcionaris de l'Instituto Costarricense de Acueductos y Alcantarillados (AyA) consultats. Aquesta escassetat d'aigua a les zones litorals, com Playa Ocotol o Playas del Coco, que són les de major atractiu turístic, ha provocat una pressió reiterada per part del sector turístic perquè l'Estat fes obres d'infraestructura que els garantis el seu accés i, al seu torn, ha estat l'origen de nombrosos conflictes socio-ambientals, com els que s'han produït a Sardinal de Carrillo (Fernández, 2009; Navas, 2015; Navas & Cuvi, 2015; Silva, 2016, 2019), Nimboyores (Blanc, 2017; Kuzdas, 2012; Silva, 2018) o Playa Potrero (Bolaños, 2016).

Figura 1. Mapa de Guanacaste

Font: Elaboració pròpia.

**4.
DESENVOLUPAMENT
TURÍSTIC A
GUANACASTE**

Històricament la província de Guanacaste va estar vinculada a la ramaderia, amb una presència destacada de ciutadans nord-americans que van comprar terres (Edelman, 1998), i a l'agricultura per a exportació, principalment de canya de sucre i arròs. Arran de la decadència de les activitats ramaderes als anys 80 del segle XX (Cabrera, 2007), com a conseqüència de la caiguda del preu de la carn en el mercat internacional i les pròpies pressions dels Estats Units perquè la seva producció disminuís, autoritats de la província i empresaris locals van visualitzar en el turisme una alternativa que, a més, podia beneficiar-se dels vincles econòmics que durant dècades s'havia construït amb la inversió nord-americana (Blanco, 2018; Noorloos, 2012). Per descomptat, el capital internacional estava especialment interessat en trobar noves destinacions on expandir-se i poder reproduir-se, donant resposta a les crisis recurrents del capitalisme, en el que s'ha denominat com a solucions espacio-temporals (Harvey, 2014). Així, Costa Rica, i especialment Guanacaste, va permetre donar continuïtat a processos d'expansió turística prèviament viscuts a Mèxic i a diverses àrees del Carib, com la República Dominicana i Cuba (Blázquez et al., 2011; Cañada, 2013). La incorporació de Costa Rica en aquests mercats turístics internacionals va coincidir durant la primera dècada dels anys 2000 amb el desenvolupament d'un creixent mercat global de turisme residencial (Janoschka, 2011), la qual cosa explica, per les característiques d'aquest tipus de productes, la intensitat amb la que es va produir el seu desenvolupament.

Al seu torn, el govern de Costa Rica, en el marc de les polítiques d'orientació neoliberal que buscaven un nou encaix en l'economia global, va atorgar àmplies facilitats per promoure la inversió i el desenvolupament turístic al país i, en particular, a la província de Guanacaste. Això va donar lloc a incentius fiscals, regulats per llei des de 1985 i modificats el 2010, permetent a les empreses que complien amb aquesta llei beneficiar-se de l'exempció d'impostos en la compra de béns utilitzats per a la seva operació o el subministrament de combustible a baix preu, entre altres coses; concessions d'importantes àrees de territori a la zona marítimo-terrestre; construcció d'infraestructures clau, com per exemple l'aeroport internacional Daniel Oduber a Libèria, que permetria vols xàrter a Amèrica del Nord; suport directe a la instal·lació de megaprojectes turístics (Barrantes, 2013; Janoschka, 2011; Noorloos, 2012).

Les autoritats de Costa Rica van atorgar molta llibertat a inversors i constructors en la forma d'interpretar les regulacions ambientals i espacials.

També s'ha destacat que les autoritats del país van atorgar molta llibertat a inversors i constructors en la forma d'interpretar les regulacions ambientals i espacials. A més, el control sobre la seva aplicació va ser molt deficient, tant per capacitats de personal com financeres, i per la pròpia decisió política de facilitar aquestes inversions amb una lectura laxa de les avaluacions d'impacte ambiental o de la manera en què es van dur a terme diferents plans reguladors, en molts casos adaptats als interessos dels mateixos inversors privats (Román, 2007). A la pràctica, això va suposar una veritable desregulació que va facilitar el creixement desordenat d'aquest desenvolupament turístic-residencial (Noorloos, 2012), el qual va afectar especialment la zona marítimo-terrestre, on es van produir nombroses irregularitats (Román, 2009). Això va donar lloc a tensions creixents entre l'execució de la política neoliberal, que potenciava l'atracció d'inversió estrangera, i el

4.
DESENVOLUPAMENT
TURÍSTIC A
GUANACASTE

desenvolupament d'una política ambiental de conservació, que es va saldar clarament a favor dels negocis turístico-residencials (Barrantes, 2013), com ha succeït en altres contextos (Bianchi, 2018). El municipi de Jacó, a la província de Puntarenas, suposa un exemple extrem de degradació ambiental i exacerbació de les desigualtats socials a través del desenvolupament turístic-immobiliari amb fragmentació jurisdiccional, debilitats regulatòries, coordinació deficient, actuació de l'autoritat pública lenta i planificació i desenvolupament incoherents (Irazábal, 2018).

D'altra banda, Guanacaste es va beneficiar de la proximitat amb Nicaragua, d'on es van desplaçar nombrosos immigrants per a treballar en la construcció, molts d'ells en situació d'il·legalitat, als quals els constructors van poder pagar salaris més baixos que als obrers costa-riquenys (Acuña, 2011; Morales, 2012), i als quals tampoc es van garantir condicions de vida adequats en allotjament i serveis bàsics (Navarro, 2013). Aquest accés a mà d'obra immigrant en condicions de vulnerabilitat va suposar un important estalvi, tant per als inversors com per al propi Estat costa-riqueny.

Aquest desenvolupament turístic va adquirir formes diverses. Al turisme tradicional es va afegir un actiu mercat de turisme residencial vinculat a una migració per estil de vida (Noorloos, 2013, 2016). D'aquesta manera, a més d'hotels de diverses categories, incloent la presència de grans cadenes internacionals, sobretot nord-americanes i espanyoles, es va produir una oferta variada d'urbanitzacions i condominis, a més de camps de golf i ports esportius. A través d'una activa política de concessions, l'Estat costa-riqueny va tractar d'atreure grans inversors que, entre d'altres, van impulsar iniciatives com el Pol Turístic del Golf de Papagayo, declarada d'utilitat pública per a ús turístic l'any 1979 i que compta amb una llei específica per a la seva regulació des de 1982 (Hernández & Picón, 2011). A aquests diferents projectes s'hi van sumar iniciatives particulars de construcció de cases en parcel·les individuals o petites urbanitzacions (Janoschka, 2011). D'aquesta manera, la dinàmica immobiliària va arribar a transformar les formes d'ocupació de la zona costanera, i fins i tot d'altres àrees que juguen un paper clau en el proveïment de serveis públics i privats per a aquestes àrees (Román, 2009).

El fort desenvolupament turístico-residencial que es va produir a Guanacaste, en particular durant dels anys dos mil i fins a l'inici de la crisi financera internacional el 2008, no podria explicar-se sense l'enorme inversió estrangera, especialment dels Estats Units, que va arribar a la província. El 2007 la inversió estrangera directa a Costa Rica vinculada a turisme i sector immobiliari, segons dades del Banc Central de Costa Rica, va aconseguir una mica més de 966 milions de dòlars, un 51% del total que va arribar al país. La inversió immobiliària entre 2002 i 2007 va ser especialment aguda, només superada pel sector industrial, com es pot veure a la taula 1..

4.
DESENVOLUPAMENT
TURÍSTIC A
GUANACASTE

Tabla 1.

**Inversió estrangera en béns arrels per regió d'origen del capital, 2004-2007
(en milions de dòlars).**

	2004	2005	2006	2007	2004-2007
Total	176,56	224,54	363,97	631,27	1.396,3
Estats Units	103,95	71,10	224,03	351,86	750,9
Resta d'Amèrica del Nord	7,47	23,44	31,04	42,26	104,2
Amèrica Central	1,02	2,26	2,88	15,19	21,4
Amèrica del Sud	6,11	3,87	8,52	23,94	42,4
Europa	39,01	58,32	68,50	161,13	327,0
Àsia	5,62	2,20	11,77	19,47	39,06
Altres	13,39	63,34	17,23	17,41	111,37

Font: Román, 2009. Departamento de Balanza de Pagos del Banco Central de Costa Rica.

S'ha destacat també que, durant aquests anys, Costa Rica va tenir el major creixement en volum i preus del sector immobiliari en el món (Gordon et al., 2010).

En termes provincials, Guanacaste va ser la província on es va concentrar una major quantitat d'inversió estrangera en el sector immobiliari (Barrantes, 2013). Es calcula que en menys d'una dècada Guanacaste va concentrar prop de mil milions de dòlars en inversions immobiliàries (Janoschka, 2009). I una part molt destacada de la construcció d'habitatge nou va ser per a satisfer la demanda turístico-residencial, no les necessitats de la població local (Román, 2009). L'origen d'aquesta inversió en el sector immobiliari va ser fonamentalment d'Estats Units, que el 2007 va arribar al 55,7% de la inversió estrangera. I en menor mesura d'altres països: Canadà, Alemanya, Espanya, Holanda, Itàlia (Román, 2009). També s'ha destacat la importància del capital costa-riqueny, en molts casos associat a inversions d'origen nord-americà (Noorloos, 2012). Entre les constructores destaquen grans empreses internacionals d'inversió immobiliària a llarg termini; empreses immobiliàries amb trajectòria en el sector de la construcció (cases,

centres comercials, condominis o hotels) i que s'orientaven a inversors estrangers també amb perspectives a llarg termini; i finalment oportunistes de diverses nacionalitats, interessats en la compra-venda a curt termini amb l'esperança d'aconseguir un benefici immediat, amb un comportament clarament especulatiu (Román, 2009). El perfil dels compradors finals va ser també divers: estrangers amb alt poder adquisitiu acostumats a invertir en habitatges per a ús de vacances en diverses parts del món, "baby-boomers" dels EUA i Canadà que busquen oportunitats per millorar el seu nivell de vida un cop retirats i inversors costa-riquenys amb alts ingressos.

Guanacaste va ser la província on es va concentrar una major quantitat d'inversió estrangera en el sector immobiliari.

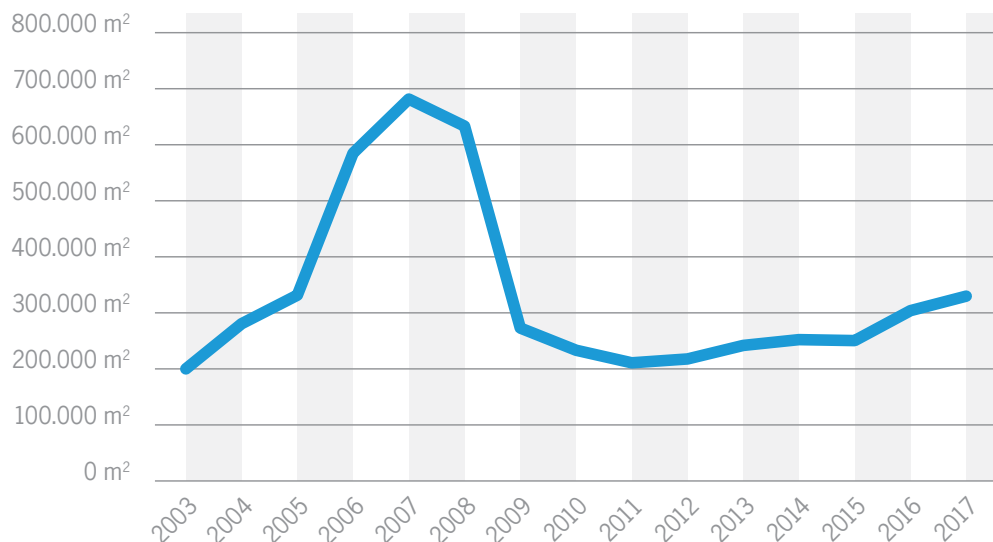
L'evolució del desenvolupament turístic a Guanacaste es va veure molt influenciada per la crisi financera internacional iniciada el 2008. La construcció a la zona fou en ascens

4.
DESENVOLUPAMENT
TURÍSTIC A
GUANACASTE

durant tots dels anys dos mil fins a una important caiguda entre 2008 i 2012. A partir d'aquí s'ha produït una molt lleugera recuperació, que en cap cas ha tornat als nivells previs a la crisi.

Figura 2.

Evolució de la construcció en Guanacaste, segons àrea construïda en m².

Font: Programa Estado de la Nación con datos de INEC, Base de datos de área construida.

En aquest desenvolupament la dinàmica especulativa va provocar un fort increment de preus. Entre el 2000 i el 2011 el preu de les terres va augmentar un 17,7% anualment i en les cases i apartaments un 24,3% (Noorloos, 2012). En alguns llocs com Tamarindo, aquests increments van poder ser molt més grans (Pera, 2008). Això implicava que no totes les inversions van suposar l'inici de noves activitats econòmiques, més enllà de la compra i venda de terrenys específics, o, com a molt, la provisió de nous serveis per facilitar la seva venda.

La transformació econòmica que va suposar aquest declivi de les activitats agropecuàries tradicionals i l'ascens del turisme residencial també es va traduir en termes d'ocupació. Entre 2001 i 2011, la distribució de la població ocupada per branques d'activitat a la regió Chorotega, que correspon a la totalitat de la província de Guanacaste i al cantó d'Upala, que pertany a la província d'Alajuela, mostra una caiguda del sector agropecuari del 25,3% al 13,6% i un increment de la participació del treball en hotels i restaurants del 9,4% al 12,8%. Significativament, el sector d'activitat que més va créixer en aquest període va ser el de servei domèstic, que va passar d'un 3,5% a un 10%. (Estado de la Nación, 2017). La participació de la construcció es va mantenir pràcticament estable, passant d'un 6,4% a un 7%, encara que se suposa un elevat subregistre a causa de la importància de la mà d'obra d'origen nicaragüenc en situació d'il·legalitat i, per tant, no registrada.

**4.
DESENVOLUPAMENT
TURÍSTIC A
GUANACASTE**

En termes de permisos de construcció, segons dades proporcionades pel Programa Estado de la Nación, a partir de la base de dades de l'Institut Nacional de Estadística y Censos de Costa Rica (INEC), la província va aconseguir un màxim de 4.568 l'any 2008, que va caure fins al mínim de 2.657 el 2012, i a partir d'aquí va començar a créixer de manera lleugera fins a arribar als 3.073 el 2016, per baixar de nou a 2.836 el 2017, la qual cosa posa en evidència les incerteses existents al voltant de la possibilitat d'una reactivació del model de desenvolupament previ a la crisi (Estado de la Nación, 2017).

Dos factors poden ajudar a explicar les limitacions d'aquest procés de recuperació. D'una banda, la demanda internacional del tipus de productes immobiliaris orientats cap a una migració per estil de vida de poder adquisitiu mitjà-alt d'origen nord-americà que s'ha impulsat a Guanacaste sembla estar lluny del dinamisme que va mostrar en els anys anteriors a la crisi. D'altra banda, des d'una perspectiva local, inversors i autoritats locals sostenen que la impossibilitat de garantir aigua potable en els desenvolupaments costaners estaria limitant la capacitat de posar en marxa projectes ja construïts o atreure noves inversions.

Imatge d'Ernest Cañada / Alba Sud

5.

TURISME I CONFLICTES PER LA SOBREEXPLOTACIÓ DE L'AIGUA A GUANACASTE

La província de Guanacaste està subjecta a un clima tropical sec i amb una pluviositat poc abundant durant part de l'any, a la qual s'han afegit els efectes del canvi climàtic amb sequeres especialment agudes els últims anys (Picón et al., 2004). Així, la disponibilitat d'aigua potable a les zones del litoral s'ha convertit en un factor crític per a l'èxit o fracàs de molts projectes turístic-residencials (Hernández & Picón, 2013; Picón et al., 2014).

Per a autoritats públiques, inversors, propietaris de terra i empresaris vinculats a activitats de servei al turisme, ampliar la capacitat de proveïment d'aigua a les zones costaneres ha estat una de les seves prioritats. Segons les autoritats de l'Institut Costarricense de Turismo (ICT), els problemes de l'aigua a la província no tenen a veure amb la sobreexplotació turística del territori, sinó que són resultat d'una suma de factors combinats, tal com expressa el seu director de Planejament i Desenvolupament:

Desde luego, la suma de impactos no es una consecuencia directa del volumen de ocupación sino más bien de la ausencia de prácticas adecuadas de manejo, tales como los sistemas de tratamiento de aguas servidas, la protección de cuerpos de agua, la disposición de desechos, etcétera. Igualmente, la problemática no es atribuible a una sola fuente sino más bien a un conjunto de impactos que genera todo el espectro de ocupación, incluyendo las residencias, comercios, negocios, agricultura, ganadería, pequeña industria, pesquería y otros. (Lizano, 2011:12)

Per mitjà de la construcció de pous, en un primer moment, i aqüeductes després, es va tractar de resoldre un problema urgent per a un model de desenvolupament basat en l'explotació turística-residencial del territori. No obstant això, la sobreexplotació d'alguns aqüífers a la zona litoral, sense una adequada planificació i manca de control per part de les autoritats públiques de les irregularitats comeses (Honey et al., 2010), va provocar que disminuís la disponibilitat d'aigua en alguns aqüífers, que quedessin totalment desproveïts, com va passar a diversos pous del municipi de Tamarindo, amb una intensa saturació turística i descontrol socioambiental (Picón & Baltodano, 2006; Pera, 2008; Román, 2006) o que arribessin a salinitzar-se, com va ocórrer a l'aqüífer

5.
TURISME I
CONFLICTES
PER LA
SOBREEXPLOTACIÓ
DE L'AIGUA A
GUANACASTE

de Playa Panamá, al cantó de Carrillo (Cañada, 2016; Cruz, 2016; Quirós, 2016). En extreure aigua en grans quantitats baixa el nivell piezomètric i aleshores l'aigua de mar pot introduir-se i contaminar l'aqüífer, que és el que es coneix com a intrusió marina. Aquests casos de salinització van donar peu que les autoritats reprenguessin amb més força la idea de la construcció d'aqüeductes des aqüífers situats terra endins, des dels quals subministrar aigua a les costes com ha estat el cas de Trancas per proveir la Bahía de Papagayo i el de Sardinal per a Playas del Coco i Playa Ocotal.

En aquest context, des de finals dels anys 90 la província de Guanacaste ha viscut amb intensitat una successió de conflictes entre comunitats i projectes vinculats a interessos hotelers i residencials en els que la problemàtica de l'aigua ha tingut un especial protagonisme. En ells la participació de les dones ha estat molt activa, en part per l'estret vincle cultural construït entre elles i l'ús i maneig de l'aigua en un context marcat per desigualtats de gènere (Cole & Ferguson, 2015). Aquests conflictes socioambientals han estat àmpliament documentats i caracteritzats (Hernández & Picón, 2011; Ramírez, 2008), especialment per la seva vinculació amb la gestió de l'aigua (Alpizar, 2012), i s'inscriuen en un cicle de conflictivitat causada pel turisme que s'ha aguditzat a Amèrica Central i, en particular, a Guanacaste (Cañada, 2010, 2013).

Els principals conflictes vinculats a l'ús de l'aigua a Guanacaste han estat motivats per l'extracció d'aigua dels aqüífers i la seva canalització per donar servei a iniciatives turístiques.

Els principals conflictes vinculats a l'ús de l'aigua entre comunitats rurals i el desenvolupament turístic-residencial a Guanacaste han estat motivats per l'extracció d'aigua dels aqüífers i la seva canalització per donar servei a iniciatives turístiques, com els casos de Sardinal (Fernández, 2009; Navas,

2015; Navas & Cuvi, 2015; Silva, 2016, 2019) i Nimboyores (Blanco, 2017; Kuzdas, 2012; Silva, 2018), així com per canvis en les formes de gestió de l'aigua en els quals l'Estat ha volgut prendre el control d'estructures de gestió comunitàries per tal de garantir el servei a projectes turístics, com el cas de Playa Potrero (Bolaños, 2016). Principalment les comunitats es proveeixen dels aqüífers per al seu consum quotidià i per a activitats de reg. Els projectes turístic-residencials han generat una pressió sobre aquest recurs, la qual cosa ha estat vista com un risc que amenaça els seus mitjans de vida, i per això la seva resistència davant obres d'infraestructura o la pèrdua de control sobre la seva gestió. El cas de la salinització de l'aqüífer de Playa Panamá va tenir un efecte contradictori. D'una banda, es va convertir en un senyal d'alarma per als pobladors de moltes altres comunitats rurals a causa del risc que suposava la sobreexplotació turística. Però també va ser llegit per part de les autoritats com a un argument a favor de la necessitat d'extreure aigua d'aqüífers de l'interior i poder garantir l'abastament del litoral, no només per a desenvolupaments turístics sinó per al conjunt de la població, segons declaracions de funcionaris de l'AyA consultats personalment (Cañada, 2019).

Un altre aspecte crític per a les comunitats rurals ha estat la contaminació provocada per l'abocament irregular d'aigües residuals per part de complexes hotelers i residencials al mar, rius, abocadors o, fins i tot, en carreteres secundàries que per infiltració ha pogut contaminar també alguns aqüífers. Alguns casos, com el de l'Hotel

5.
TURISME I
CONFLICTES
PER LA
SOBREEXPLOTACIÓ
DE L'AIGUA A
GUANACASTE

Occidental Allegro Papagayo, a Playa Hermosa l'any 2008, van provocar un escàndol públic per l'abocament il·legal d'aigües negres dels que es van fer ressò els mitjans de comunicació costa-riquenys i van obligar a les autoritats sanitàries a clausurar l'hotel fins que es construïssin les plantes de tractament requerides per a la seva capacitat d'allotjament (Ávalos, 2008; Retana, 2008).

En contrast, no tots els problemes de desabastiment o salinització dels aqüífers han derivat en conflictes socio-ambientals entre comunitats i projectes turístico-residencials. En el cas de Tamarindo, per exemple, iniciat en els anys 90 com a destinació especialitzada en el surf, durant els 2000 va viure un intens desenvolupament turístic que va donar lloc a aquest tipus d'afectacions en els aqüífers dels que es proveïa, a més d'altres impactes negatius com desplaçaments de població, alça de preus, massificació, increment de la inseguretat associada a la venda de droga, assalts i prostitució, no s'han produït conflictes per l'aigua de la naturalesa i intensitat als que s'ha fet referència anteriorment (Silva & Morera, 2018). De forma exploratòria, a partir d'entrevistes tant al nucli urbà com a comunitats veïnes, es constata que entre la població local no es percep una identificació del turisme com a causant d'aquests problemes. Les reaccions davant de problemes amb l'aigua no es plantegen en termes d'oposició a les formes que adquireix el desenvolupament turístic. El malestar d'una part de la població més aviat es focalitza en problemes de seguretat vinculats a certs col·lectius de població immigrant als que s'identifica amb la realització d'activitats delinqüencials, especialment colombians, veneçolans i nicaragüencs. Així, el turisme segueix sent vist com la principal font d'ingressos i oportunitats de la zona. De totes maneres, en posteriors investigacions caldria aprofundir en les raons de perquè fenòmens de contaminació de les fonts d'aigua cristal·litzen en conflictes socio-ambientals en determinades comunitats, però en altres no.

D'altra banda, en diferents llocs de la província, especialment en els nuclis de població més propers al litoral, s'han articulat diferents associacions formades per població local que han demandat la construcció d'una infraestructura que permetés l'abastiment d'aigua per als projectes turístico-residencials. Identifiquen en el turisme la principal font d'ocupació i oportunitats per a la venda de propietats i dinamització econòmica

Construcció de tanc d'emmagatzematge d'aigua de l'aqüeducte Sardinal-El Coco, setembre 2018.

Imatge d'Ernest Cañada / Alba Sud

5.
TURISME I
CONFLICTES
PER LA
SOBREEXPLOTACIÓ
DE L'AIGUA A
GUANACASTE

de negocis orientats al turisme. En la demanda d'aquestes infraestructures també han jugat un paper actiu residents estrangers, com en el cas de Playa Hermosa, i que, si bé no van arribar a conformar-se com una associació formal, sí que han actuat com a grup de pressió davant les autoritats locals, especialment sobre les municipalitats, l'Institut Costarricense de Turismo (ICT) i l'Institut Costarricense de Acueductos y Alcantarillados (AyA) (Cañada, 2019). O és el cas més recent de Playa Marbella, una comunitat d'uns quatre-cents habitants a poc més de 40 quilòmetres del municipi de Santa Cruz, Guanacaste, on un constructor nord-americà, que és propietari i ven lots per a grans desenvolupaments turístics, és al seu torn administrador de l'Asociación Administradora de Sistemas de Acueductos y Alcantarillados Comunales (ASADA) Posada del Sol, que gestiona els pous d'aigua dels quals s'abasteixen aquests projectes (Sancho, 2018).

D'aquesta manera, els grups comunitaris que han sostingut conflictes amb iniciatives turístico-residencials per l'aigua s'han vist confrontats, de manera creixent, per altres col·lectius de població que defensaven posicions contràries.

Protestes a la comunitat de Lorena per la construcció de l'aqüeducte de Nimboyores, febrer 2018. Imatge del Instituto de Oceanología de Costa Rica. Sota llicència CC.

6.

RESULTATS: CONTENCIÓ, ATENCIÓ I INTEGRACIÓ EN UN ALTRE MODEL TURÍSTIC

Per a moltes comunitats, el creixement del turisme s'ha identificat com a una amenaça per als seus medis de vida. Els sectors comunitaris més actius, que s'han mobilitzat en els últims anys en conflictes vinculats amb l'aigua, han formulat una visió crítica del desenvolupament turístic que posa en dubte la lògica de les bondats d'aquest tipus d'activitats. La percepció de desplaçament i sostracció de recursos bàsics, sumat als pocs beneficis que ha comportat el turisme, està clarament present. Els termes en què s'ha plantejat el debat per part d'aquests sectors es construeix al voltant de tres grans arguments: 1) es qüestiona la lògica de la necessitat del creixement turístic permanent i es defensa certa contenció; 2) es demanda major atenció a les necessitats dels sectors més vulnerables, els interessos dels quals es consideren desatesos per les autoritats en contrast amb les demandes dels projectes turístico-residencials; 3) s'aspira a una major integració en els beneficis d'un desenvolupament turístic més inclusiu. No obstant això, no s'identifiquen expressions de rebuig al turisme, ni tan sols en els sectors més mobilitzats, sinó en les lògiques desiguals i de desposseïció amb què s'ha imposat el seu desenvolupament.

La idea de la necessitat de limitar d'una o altra manera l'expansió del turisme ha estat present des de fa temps, especialment durant els anys 2000, quan el creixement turístic i immobiliari va ser més intens. En aquest ambient Monsenyor Vitorino Girardi, bisbe de la diòcesi de Tilarán-Liberia, va poder formular la proposta d'una moratòria a noves concessions d'aigües per a finalitats d'explotació turística i comercial en una carta pastoral del 19 de juny de 2009 on afirmava:

Por todo lo anterior, con varias organizaciones guanacastecas creemos conveniente proclamar de inmediato una moratoria definitiva a la concesión de aguas con fines de explotación turística y agroindustrial hasta tanto no exista una planificación del desarrollo que efectivamente responda a criterios de sostenibilidad y que tome en cuenta de forma corresponsable y participativa a las comunidades involucradas (Girardi, 2009: 30)

No obstant això, la crisi econòmica internacional a partir del 2008, que va comportar un retraïment en la inversió, va coincidir amb la paralització d'obres com l'aqüeducte de Sardinal, gràcies a la mobilització comunitària. Això ha significat que els sectors empresarials i les associacions de desenvolupament hagin pogut atribuir la falta d'ocupació i d'oportunitats econòmiques a l'àrea a les limitacions imposades al turisme, i el discurs sobre aquest aspecte pot haver calat en diversos sectors de població.

**6.
RESULTATS:
CONTENCIÓ,
ATENCIÓ I
INTEGRACIÓ EN
UN ALTRE MODEL
TURÍSTIC**

D'aquesta manera, en els últims anys els arguments a favor de la contenció turística del moviment comunitari haurien tingut menys ressò entre la població, segons es desprèn d'entrevistes a diferents persones vinculades a associacions comunitàries de Sardinal i Playa Potrero (Cañada, 2019).

Al seu torn, els moviments comunitaris plantegen un altre argument al voltant de la percepció de certa sensació de greuge comparatiu pel contrast entre la preocupació i l'atenció de les autoritats públiques a les demandes dels projectes turístico-residencials, davant diferents problemes no resolts dels sectors més vulnerables, vinculats també amb l'aigua. Aquesta insatisfacció es va plasmar de forma explícita en el procés de diàleg entre el govern de Costa Rica i el Comité Pro-Defensa del Agua de Sardinal i l'organització ecologista Confraternidad Guanacasteca per la construcció de l'aqüeducte de Sardinal a Playas del Coco i Playa Ocotal entre els mesos de gener i abril de 2018. El sector comunitari va qüestionar la necessitat d'aquestes obres, que identificava fonamentalment amb les necessitats de les inversions turístico-residencials, quan al mateix temps no es resolien problemes com la falta d'accés a l'aigua potable en alguns barris i comunitats rurals de la zona. Segons les autoritats governamentals això era degut al fet que bona part d'aquests pobladors no complien tots els requisits legals en les seves casa –com el fet de no tenir títols de propietat o no estar escripturats de manera correcta al seu nom– i, per tant, no podien subministrar-li aigua potable. Per als comunitaris el dret a l'accés a l'aigua potable hauria d'estar per damunt de qualsevol consideració. Igualment van qüestionar que no s'acabessin de resoldre els problemes de comunitats que tenen les aigües contaminades amb arsènic (Cañada, 2019). Aquest malestar s'amplifica amb la percepció d'impunitat amb què actuen alguns projectes que han comès irregularitats sense més conseqüències, la qual cosa augmenta la desconfiança cap a les autoritats públiques, que en contextos de tensió creixent en aquests conflictes són acusades de corrupció.

El tercer gran argument dels moviments comunitaris mobilitzats es focalitza en el qüestionament dels beneficis reals d'aquest desenvolupament turístico-residencial i la demanda d'una major integració de la població local en els seus beneficis.

Finalment, el tercer gran argument dels moviments comunitaris mobilitzats en la defensa de l'aigua, es focalitza en el qüestionament dels beneficis reals d'aquest desenvolupament turístico-residencial i la demanda d'una major integració de la població local en els seus beneficis. En les comunitats de l'interior es qüestiona que els efectes positius del desenvolupament turístic, en termes de dinamització

econòmica a través de l'ocupació o una major activació de negocis locals, no hagi arribat a les seves comunitats. A la província, a més, no s'ha produït la consolidació d'un turisme comunitari o de base local amb negocis gestionats per membres de les pròpies comunitats, com ha passat a altres zones del país, la qual cosa ha generat un baix nivell d'encadenament productiu (Picón & Baltodano, 2005). La qualitat de l'ocupació generada, amb accés només a llocs de treball poc qualificats, baixos salaris i llargues jornades, s'ha convertit també en un element crític. A més, el fet que una part dels treballs de construcció, seguretat, jardineria o neteja siguin assumits per treballadors immigrants d'origen nicaragüenc disposats a cobrar salaris més baixos ha incrementat també malestar entre la població local (Navarro, 2013, 2014). En aquest

6.
RESULTATS:
CONTENCIÓ,
ATENCIÓ I
INTEGRACIÓ EN
UN ALTRE MODEL
TURÍSTIC

context no es construeix un discurs contra el turisme, sinó que fonamentalment es qüestiona els escassos beneficis generats per aquest model concret i s'aspira a un desenvolupament turístic més inclusiu (Scheyvens & Biddulph, 2017), en el sentit d'una major participació dels pobladors de les comunitats en termes, tant de possibilitats de desenvolupar negocis propis vinculats al turisme, com de millorar la qualitat dels llocs de treball disponibles, o que pugui entroncar amb la idea de l'steady state tourism, en el sentit de la necessitat de fomentar un creixement més qualitatiu que quantitau (Hall, 2009, 2010).

Canonada de
l'aqüeducte de
Nimboyores, setembre
2018.

Imatge d'Ernest Cañada
/ Alba Sud

7.

CONCLUSIONS

L'anàlisi del cas de Guanacaste i els conflictes socio-ambientals entre comunitats rurals i projectes turístic-residencials per l'aigua pot aportar elements que contribueixen a enriquir una lectura més complexa de fenòmens descrits en la literatura recent com a *overtourism*. En contextos rurals-costaners l'accés a l'aigua s'ha convertit en un dels limitants crítics per al desenvolupament turístic-residencial, al mateix temps que la seva sobreexplotació pot suposar un clar risc per als medis de vida de la població local. Per això s'ha produït una agudització de conflictes socio-ambientals vinculats al seu control, en una dinàmica que revela mecanismes d'acumulació per desposseïció.

Així, en aquests territoris és possible identificar reaccions de malestar davant del desenvolupament turístic similars a les que es produeixen en destinacions urbanes entre sectors de població local davant els impactes provocats per la massificació turística. Aquí, el que fonamentalment dóna lloc a una intensificació dels conflictes és més la percepció de sostracció de recursos naturals bàsics que la presència massiva de turistes. A més, s'aguditzava en aquells territoris usats per al desenvolupament turístic, però en els quals no es produeixen pròpiament activitats de servei vinculades al turisme i, per tant, els possibles beneficis del turisme són encara menors.

El que fonamentalment dóna lloc a una intensificació dels conflictes és més la percepció de sostracció de recursos naturals bàsics que la presència massiva de turistes.

En els moviments comunitaris més actius en la defensa de l'aigua, que és el sector en el qual centrem l'interès d'aquest article, s'identifica un discurs que clarament acusa el desenvolupament turístic-residencial dels processos de despulla. Més enllà dels processos de desplaçament i reorganització territorial o l'escassa qualitat de

l'ocupació generada, l'aigua es va convertir en símbol d'una prosperitat que no els arriba i de resistència comunitària. Amb diferent intensitat, segons els moments i casos, la seva posició s'articula inicialment al voltant de la demanda de limitació del creixement d'infraestructures turístiques, major atenció a les necessitats més urgents dels sectors en situació més vulnerable –abans de donar satisfacció a les demandes d'inversors i desenvolupaments turístic-residencials– i, finalment, la possibilitat d'una major inclusió en les dinàmiques de benefici generat pel turisme. No s'identifica rebuig al turisme, com sí que s'ha pogut observar en moviments socials en destinacions urbanes en altres contextos, més aviat als processos de desposseïció i desigualtat que ha comportat el seu desenvolupament.

7. CONCLUSIONS

El concepte d'*overtourism*, que comença a utilitzar-se recentment en la literatura acadèmica i en propostes de política pública, tot i tenir un recorregut certament curt, té la virtut de posar el focus d'atenció en les expressions de malestar davant del desenvolupament turístic a destinacions caracteritzades pel seu èxit en termes d'arribades de turistes. Les manifestacions de desafecció o rebuig a aquest creixement apareixen, a la llum d'aquesta perspectiva, com a motius d'anàlisi, en lloc de ser simplement ignorades. L'associació entre *overtourism* i malestar de la població local davant les activitats turístiques, expressat en múltiples formes, desplaça la preocupació analítica i obliga a una reflexió de per què el creixement turístic, en les seves múltiples formes, pot donar lloc a insatisfacció entre part de la població que viu en aquestes destinacions. Les expressions de malestar, com ajuda a entendre el cas analitzat de Guanacaste, poden donar lloc a més formes que no únicament el rebuig a aquesta activitat. Així, els conflictes socio-ambientals que vinculen aigua i turisme a Guanacaste, ajuden a ampliar la perspectiva del tipus de reaccions que poden manifestar comunitats rurals en llocs d'una intensa activitat turística. La tensió entre exclusió i inclusió com a producte del desenvolupament turístic apareix com a un marc d'anàlisi que pot ajudar a entendre millor certes reaccions i manifestacions de grups comunitaris en contextos en els quals el turisme adquireix una especial rellevància econòmica.

Imatge d'Ernest Cañada / Alba Sud.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Acuña, G. (2011). *Flujos migratorios laborales intrarregionales: situación actual, retos y oportunidades en Centroamérica y República Dominicana*. Informe de Costa Rica. San José: OIM, OIT, MTSS, CECC SICA, Red de Observatorio del Mercado Laboral.
- Alpizar, F. (2012). *¿Democracia ecológica? Las instituciones, la participación política y las contiendas por el agua en Costa Rica (1821-2010)*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, Facultad de Ciencias Políticas y de la Administración. Tesis para optar al grado de Doctor.
- Ávalos, A. (2008). Estado reclama \$224.000 a hotel por contaminación de playa Manzanillo. *La Nación*, 18/12/2008.
- Bakker, K. (2007). The "Commons" Versus the "Commodity": Alter-globalization, anti-privatization and the human right to water in the global south. *Antipode*, 39(3), 430-455.
- Bakker, K. (2010). The limits of "neoliberal natures": Debating green neoliberalism. *Progress in Human Geography*, 34(6), 715-735.
- Barrantes Reynolds, M. P. (2013). "Costa Rica, sin ingredientes artificiales": El rol del Estado en la expansión del turismo residencial en las zonas costeras. *Anuario de Estudios Centroamericanos*, 39, 233-261.
- Becker, E. (2013). *Overbooked: The Exploding Business of Travel and Tourism*. New York: Simon & Shuster.
- Bianchi, R. V. (2002). Towards a new political economy of global tourism. In Sharpley, R. and D. Telfer (eds.) *Tourism & Development: Concepts and Issues*. Clevedon: Channel View Publications, 265-29.
- Bianchi, R. V. (2011). Tourism, capitalism and Marxist political economy. In Mosedale, J. (ed.) *Political Economy of Tourism: A Critical Perspective*. London and New York: Routledge, 17-37.
- Bianchi, R. (2018). The Political Economy of tourism development: A critical review. *Annals of Tourism Research*, 70, 88-102.
- Blanco, E. (2017). ¿Testimonios de un despojo? Desarrollo turístico en Guanacaste y sus impactos a nivel social y ambiental, 1990-2016. *Revista de Ciencias Sociales*, 155, 13-25.
- Blanco, E. (2018). ¿Ha valido la pena? Desarrollo turístico en Guanacaste, Costa Rica: resultados a nivel ambiental y social (1990-2016). San José: Universidad de Costa Rica, Vicerrectoría de Investigación, Centro de Investigaciones Históricas de América Central.
- Blázquez, M.; Murray, I.; Antigües, A. (2011). La balearización global: El capital turístico en la minoración e instrumentación del Estado. *Investigaciones turísticas*, 2, 1-28.
- Bolaños, C. (2016). Conflictos socioambientales por la gestión del agua: el caso de la comunidad de Playa Potrero, Guanacaste. San José: Universidad de Costa Rica - Facultad de Ciencias Sociales - Escuela de Sociología, Tesis de Licenciatura.
- Britton, S. G. (1982). The political economy of tourism in the Third World. *Annals of tourism research*, 9(3), 331-358.
- Britton, S. G. (1996). Tourism, dependency and development. Apostolopoulos, Y.; Leivadi, S.; Yiannakis, A. (eds.), *The Sociology of Tourism*. London, Routledge, 155-172.
- Cabrera, R. (2007). *Tierra y ganadería en Guanacaste*. Cartago: Editorial Tecnológica de Costa Rica.
- Cañada, E. (coord.) (2010). *Turismo en Centroamérica: nuevo escenario de conflictividad*. Managua: Enlace Editorial.
- Cañada, E. (2013). *Turismo en Centroamérica. Un diagnóstico para el debate*. Managua: Editorial Enlace.
- Cañada, E. (2016). Estalla conflicto por el agua en Playa Panamá, Costa Rica. Entrevista a Gadi Amit. *Alba Sud*, 24/12/2016.
- Cañada, E. (2018a). Dispossession, Displacement and Subordination in the Construction of Tourist Areas: Central America as a Conflict Scenario. *Norois*, 247, 49-61.
- Cañada, E. (2019, en prensa). *Sardinal de Carrillo, Guanacaste. Balance de una lucha comunitaria por el agua*. Barcelona: Alba Sud Editorial, colección Informes en Contraste, núm. 9.
- Cañada, E. & Gascón, J. (2017). Urbanizar el paisaje: turismo residencial, descampesinización, gentrificación rural. Una introducción. In: J. Gascón & E. Cañada, (eds.) *Turismo residencial y gentrificación rural* (5-36). El Sauzal (Tenerife): PASOS, Revista de Turismo y Patrimonio Cultural, Colección PASOS Edita, núm. 16.
- Cole, S. (2012). A political ecology of water equity and tourism: A case study from Bali. *Annals of tourism Research*, 39(2), 1221-1241.
- Cole, S., & Browne, M. (2015). Tourism and water inequity in Bali: A social-ecological systems analysis. *Human ecology*, 43(3), 439-450.
- Cole, S., & Ferguson, L. (2015). Towards a gendered political economy of water and tourism. *Tourism Geographies*, 17(4), 511-528.
- Colomb, C. & Novy, J. (ed.) (2016). *Protest and Resistance in the Tourist City*. Abingdon: Routledge.
- Cruz, M. F. (2016). Gobierno promete planta desalinizadora del pozo de Playa Panamá para diciembre. *La Voz de Guanacaste*, 11/10/2016.

REFERÈNCIES
BIBLIOGRÀFIQUES

- Edelman, M. (1992). *The Logic of the Latifundio: The Large Estates of Northwestern Costa Rica since the Late Nineteenth Century*. Stanford: Stanford University Press.
- Estado de la Nación (2017). Estado de la Nación 2017. San José: Programa del Estado de la Nación.
- Girardi Stelling, V. (2009). *Carta Pastoral de Monseñor Victorino Girardi "Discípulos, tras las huellas de Cristo, promoviendo la vida en Él, al Norte de Costa Rica"*. Liberia: Diócesis de Tilarán-Liberia.
- Gordon, B., Sarmiento, F., Russo, R., & Jones, J. (2010). Sustainability Education in Practice: Appropriation of Rurality by the Globalized Migrants of Costa Rica. *Journal of Sustainability Education*, 1.
- Hall, C. M. (2009). Degrowing tourism: Décroissance, sustainable consumption and steady-state tourism. *Anatolia*, 20(1), 46–61.
- Hall, C. M. (2010). Changing paradigms and global change: From sustainable to steady-state tourism. *Tourism Recreation Research*, 35(2), 131–143.
- Harvey, D. (2003). *The new imperialism*. Oxford: Oxford University Press.
- Harvey, D., (2014). *Seventeen Contradictions and the End of Capitalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Hernández, A., & Picón, C. (2011). En la frontera del conflicto socio-ambiental: el modo de vida rural y el desarrollo del turismo de sol y playa en Guanacaste, Costa Rica. Introducción. *Ambientales. Revista Semestral de Escuelas de Ciencias Ambientales*, 42(2), 31–44.
- Hernández, A., & Picón, J. C. (2013). Huella hídrica en tierras secas: el caso del turismo de sol y playa en Guanacaste (Costa Rica). *Revista de Ciencias Ambientales*, 45(1), 41–50.
- Hof, A., & Blázquez-Salom, M. (2013). The Linkages between Real Estate Tourism and Urban Sprawl in Majorca (Balearic Islands, Spain). *Land*, 2, 252–277.
- Honey, M., Vargas, E., & Durham, W. H. (2010). Impacto del turismo relacionado con el desarrollo en la Costa Pacífica de Costa Rica. Washington, D.C.: Center for Responsible Travel (CREST).
- Irazábal, C. (2018). Coastal Urban Planning in The 'Green Republic': Tourism Development and the Nature–Infrastructure Paradox in Costa Rica. *International Journal of Urban and Regional Research*, 42(5), 882–913.
- Janoschka, M. (2009). The contested spaces of lifestyle mobilities: Regime analysis as a tool to study political claims in Latin American retirement destinations. *Erde*, 140(3), 251–274.
- Janoschka, M. (2011). Imaginarios del turismo residencial en Costa Rica. Negociaciones de pertenencia y apropiación simbólica de espacios y lugares: una relación conflictiva. In T. Mazón, R. Huete, & A. Mantecón (Eds.), *Construir una nueva vida: los espacios del turismo y la migración residencial* (81–102). Santander: Milrazones.
- Kuzdas, C. (2012). *Unpacking water conflict in Guanacaste, Costa Rica*. Canberra: Global Water Forum, Discussion Paper 1242.
- Lizano, R. (2011). Futuro del desarrollo turístico en los litorales de Costa Rica. *Ambientales. Revista Semestral de Escuelas de Ciencias Ambientales*, 42, 7–17.
- Martínez-Alier, J. (2006). Los conflictos ecológico-distributivos y los indicadores de sustentabilidad. *Polis*, 13.
- Milano, C. (2018). Overtourism, malestar social y turismofobia. Un debate controvertido. *PASOS. Revista de Turismo y Patrimonio Cultural*, 18(3), 551–564.
- Milano, C.; Cheer, J. M.; Novelli, M. (2018). Over tourism: a growing global problem. *The Conversation*, 18/07/2018.
- Milano, C.; Cheer, J.; Novelli, M. (eds.) (2019). *Overtourism: Excesses, discontents and measures in travel and tourism*. Wallingford: CABI.
- Milano, C.; Mansilla, K. (eds) (2018). *Ciudad de vacaciones. Conflictos urbanos en espacios turísticos*. Barcelona: Pol.ien Edicions.
- Morales, A. (coord.) (2012). *Migraciones y derechos laborales en Centroamérica: características de las personas migrantes y de los mercados de trabajo*. San José: FLACSO.
- Navarro, S. (2013). Turismo e inmigración en Playa Matapalo, Sardinal, Costa Rica. Resistencias comunitarias y laborales. *Anuario de Estudios Centroamericanos*, Universidad de Costa Rica, 39, 263–287.
- Navarro, S. (2014). Geopolítica en una «periferia del placer». Colonialidad turística en Costa Rica. *Revista Ciencias Sociales*, 145, 45–60.
- Navas, G. (2015). El agua fluye hacia el turista. *Letras Verdes. Revista Latinoamericana de Estudios Socioambientales*, 18, 27–47.
- Navas, G., & Cuvi, N. (2015). Análisis de un conflicto socioambiental por agua y turismo en Sardinal, Costa Rica. *Revista Ciencias Sociales*, 150(IV), 109–124.
- Noorloos, F. van. (2012). Whose place in the sun? Residential tourism and its implications for equitable and sustainable development in Guanacaste, Costa Rica. Utrecht: Eburon.

REFERÈNCIES
BIBLIOGRÀFIQUES

- Noorloos, F. van. (2013). Residential tourism and multiple mobilities: Local citizenship and community fragmentation in Costa Rica. *Sustainability (Switzerland)*, 5(2), 570–589.
- Noorloos, F. van, & Steel, G. (2016). Lifestyle migration and socio-spatial segregation in the urban(izing) landscapes of Cuenca (Ecuador) and Guanacaste (Costa Rica). *Habitat International*, 54, 50–57.
- Pera, J. L. (2008). Tamagringo: citizenship and community change in Tamarindo, Costa Rica. Oregon: Univerity of Oregon - Department of Geography, Master of Arts.
- Picón, J. C., & Baltodano, V. (2005). Capacidad competitiva de las microempresas de hospedaje. El caso de las comunidades cercanas al proyecto turístico Papagayo, Guanacaste, Costa Rica. *InterSedes: Revista de Las Sedes Regionales Universidad de Costa Rica*, 6(10–11).
- Picón, J. C., & Baltodano, V. J. (2006). Planificación turística en zonas costeras de Costa Rica. Algunas referencias a Playa Tamarindo (Santa Cruz, Guanacaste). *InterSedes: Revista de Las Sedes Regionales Universidad de Costa Rica*, 7(13), 149–170.
- Picón, J. C., Hernández, A., & Bravo, J. (2014). Cambio climático, transformaciones en la línea costera y turismo de sol y playa en la costa pacífico-norte costarricense. *Ambientico*, 246(16–21).
- Quirós, B. (2016). Denuncian agua contaminada por salinización en Guanacaste. *La Prensa Libre*, 27/12/2016.
- Ramírez, A. (2008). Conflictos socioambientales y recursos hídricos en Guanacaste; una descripción desde el cambio en el estilo de desarrollo (1997-2006). *Anuario de Estudios Centroamericanos*, (33–34), 359–385.
- Retana, K. (2008). Salud cierra hotel Allegro Papagayo. *La República*, 7/02/2008.
- Román, I. (2006). Diversidad de destinos y desafíos del turismo en Costa Rica: los casos de Tamarindo y La Fortuna. En: Decimotercer Informe Estado de la Nación en Desarrollo Humano Sostenible (pp. 193–226). San José: Programa Estado de la Nación.
- Román, M. (2007). Desarrollo turístico e inmobiliario costero y preocupaciones ambientales. En: *Décimo Tercer Informe sobre el Estado de la Nación en Desarrollo Humano Sostenible*. San José: Programa Estado de la Nación, 1-19.
- Román, M. (2009). Costa Rica: Dinámica del mercado inmobiliario en la costa pacífica. San José: Center on Ecotourism and Sustainable Development.
- Saarinen, J. (2006). Traditions of sustainability in tourism studies. *Annals of Tourism Research*, 33(4), 1121-1140.
- Sancho, M. (2018). Marbella: el pueblo en el que un desarrollador se otorga a sí mismo permisos de agua. *Crhoy*, 20/10/2018.
- Scheyvens, R. & Biddulph, R. (2018). Inclusive tourism development. *Tourism Geographies*, 20(4), 589-609.
- Scoot, J. C. (1985). *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven: Yale University Press.
- Silva, A. (2016). *El movimiento social por el agua en Sardinal de Guanacaste*. San José: Universidad de Costa Rica - Facultad de Ciencias Sociales - Escuela de Sociología, Tesis de Licenciatura.
- Silva, A. (2018). Lorena (Guanacaste): Agua, territorio y espacios de representación. *Alba Sud*, 05/12/2018.
- Silva, A. (2019, en prensa). Conflictividad hídrica en Guanacaste como consecuencia del desarrollo turístico: el caso de la comunidad de Sardinal. En: Alpizar, F. (ed.). *Acciones Colectivas y Contindas Políticas por el Agua en Costa Rica*. San José: PNUD-CIEP.
- Silva, A. & Morera, C. (2018). El proceso de gentrificación en el actual modelo turístico de Costa Rica: Claves para su interpretación (comunicación). En: XI Congreso Internacional sobre turismo rural y desarrollo sustentable, CITURDES, Nicola, Costa Rica, 14-16 de noviembre de 2018.
- World Tourism Organization (UNWTO); Centre of Expertise Leisure, Tourism & Hospitality; NHTV Breda University of Applied Sciences; and NHL Stenden University of Applied Sciences (2018), 'Overtourism'? – Understanding and Managing Urban Tourism Growth beyond Perceptions. Madrid: UNWTO.
- World Tourism Organization (UNWTO); Centre of Expertise Leisure, Tourism & Hospitality; NHTV Breda University of Applied Sciences; and NHL Stenden University of Applied Sciences (2019), 'Overtourism'? – Understanding and Managing Urban Tourism Growth beyond Perceptions. Volumen 2: Cases studies. Madrid: UNWTO.

Una publicació de

ALBA SUD
investigació i comunicació per al desenvolupament

www.albasud.org

Amb el suport de

**Generalitat
de Catalunya**

**Agència Catalana
de Cooperació
al Desenvolupament**

ISBN: 978-84-09-10061-3

9 788409 100613